

BIOETIKAI KÉRDÉSEK ERKÖLCSI MEGÍTÉLÉSÉNEK SZEMPONTJAI

A bevezetőben emlékeztetni szeretnék arra, hogy 1999-ben megjelent az Unitárius Könyvtár sorozatban a „Válaszd az életet” című erkölcsi tanulmányokat tartalmazó könyvem¹, amelyben már „ízlelőt” adtam bioetikai kérdésekről. Az ott felvázolt, tárgyalt és értékelt témákat nem szeretném most megismételni (pl. eutanázia, abortusz, génebesztet, mesterséges megtermékenyítés, szerv- és szövetátültetés stb.), inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy mi történt ezen a területen az azóta eltelt években, és egy kis indíttatást adni arra nézve, hogy az újabb kihívásokkal szembe kell néznünk, sőt azt is mondhatnánk, napirenden kell lennünk.

A bioetika területén azóta újabb „meghökkenőt” témák bukkantak elő, amelyeket mellőzni, megkerülni nem lehet (pl. klónozás, őssejtterápia). Természetesen a szakirodalom is egyre inkább gazdagodott, és bebizonyosodott, hogy az etikának ezen a szakterületén nincs megállás, nincsenek örökre megfogalmazható, körvonalazható erkölcsi értékítélkezések.

– Mi a bioetika? A bioetikát általában az 1960-as évekig egyszerűen orvosetikának nevezték. Ez az etika a hagyományokra, orvosetikai szabályokra támaszkodott, ezért egyoldalúnak minősült, mert csak egy „szakma” (orvosi) értékrendjét tükrözte. Ez a szemlélet az 1960-as évektől fokozatosan megváltozott, amelynek két oka volt:

– a modern egészségügyi ellátás csoportmunka lett (orvos, mérnök, pszichológus, szociológus, teológus, szociális gondozó stb.)

– a polgárjogi, érdekvédelmi mozgalmaknak elterjedése, amelynek következtében kihangsúlyozták, hogy a beteg egészségügyi ellátásának körülményeibe maga a beteg is beleszólhasson (lásd, pl. az eutanáziát, abortuszt).²

Ez a két ok szemléletváltást eredményezett. Eddig az orvos kötelességeiről beszéltek, ettől kezdve kiemelték a beteg alapvető emberi jogait is. A lecsapódás eredménye az erkölcsi pluralizmusból fakadó viták és a bioetika megszületése, amely orvosi, jogi, teológiai, etikai, pszichológiai, szociológiai szempontokat (értékrendeket) érvényesít. Így lett a korábbi orvosetika interdiszciplináris tudományág.³ Véleményem szerint a bioetikai kifejezés is kissé „sántít”, ugyanis túlságosan sarkítja az interdiszciplinaritás lehetőségeit (biosz = élet, ethosz = etika, éleletika).⁴

Egy pár évvel ezelőtt azt a kijelentést tettem (említett munka), hogy a bioetika kialakulásához az orvostudományban elért eredmények vezettek. Ez akkor megállta a helyét, és bizonyos mértékben megállja ma is.⁵ De ma már

ki kell egészítenem azzal, hogy a bioetikai kérdések erkölcsi megítélésében újabb fordulatot hozott és hozhat az egyre inkább „informatizálódó” vilá-
gunk. Egy példát szeretnék felhozni ennek alátámasztására, igazolására a mesterséges megtermékenyítés jogi és erkölcsi bonyodalmaira vonatkozóan.

Egy fiatal amerikai házaspár Interneten keresztül béranyát keresett, és megtalálta a 26 éves Helen Beasley brit nőt, akivel Interneten keresztül szerződést is kötöttek. A brit béranya hajlandó volt arra, hogy 20 000 dollárért kihordja a (heterolog) mesterséges megtermékenyítés nyomán születendő gyermeküket. Az ügy akkor kezdett bonyolódni, amikor a brit béranya idejében bejelentette, hogy ikrek születnek. A „megrendelő fél” azonban csak egy gyermekre kötött szerződést, és kérték a béranyát, hogy az egyik embriót semmisítse meg. Ezt a kérést a béranya nem volt hajlandó teljesíteni, egészségi állapotára való hivatkozással, és anyagi helyzete nem engedte meg a másik gyermek örökbefogadását.

Az ügy bíróság elé került. A béranya a bíróságon feljelentette a házaspárt szerződésszegés és csalás miatt (a megtermékenyítésnél nem volt jelen), sőt kártérítést követelt a lelki terhek miatt.

A bíróság úgy vélte, hogy az ügy úgy oldódna meg, ha az amerikai házaspár gondoskodna az Interneten keresztül egy örökbefogadó családról, ellenkező esetben az egyik gyermeknek életjáradékot kell fizetnie.⁶

A dolgozatomban főleg arra szeretném irányítani a figyelmet, hogy milyen szempontokat kell figyelembe vennünk a bioetikai kérdések erkölcsi megítélésénél, természetesen összhangba hozva az unitárius teológiai szemléletünkkel. Ez azért fontos, mert az erkölcsi értékrendet nem lehet elválasztani a teológiai meggyőződéstől, ha elválasztjuk, akkor az egyre inkább begyűrűző szekularizált világ jogértékrendje hatalmasodna el a keresztény teológiában, és megkerülnénk a keresztény erkölcsi értékrendet, az evangéliumok szellemét.

Napjainkban egyre divatosabbá válik, hogy az alapvető emberi jogok címlapja alatt sok erkölcsi kérdéssel szemben a jogi oldalról és nem az evangéliumok szelleme felől értékelünk egy adott erkölcsi kérdést. Ez azonban eléggé sikamlós felfogás, mert az egyház, a teológia értékrendjén ejthet csorbát.⁷ Például (habár ez nem kimondottan bioetikai téma): a homoszexualitást vagy transzszexualitást alapvető emberi jogként ítélik meg, és megértő magatartást tanúsít irántuk a jogállamiságra alapozó társadalom. A probléma azonban az, hogy amennyiben erkölcsileg elfogadjuk, toleráljuk, mint a „kisebbség” jogát, akkor a szekularizált jogállamiságra épült világ harsonáját halljuk. Ellenben – véleményem szerint – az egyház értékrendje más kell legyen, mint a szekularizált világ értékrendje. Az egyháznak kell hatnia a társadalomra és nem a társadalom kívánalmainak az egyházra, a keresztény értékrendre.

Napjainkban az élet védelmére irányuló igyekezetnek vagyunk a tanúi a tudomány területén. Korunknak azonban van egy enigmatikus jellege. Az emberi történelem folyamán soha nem volt ennyi lehetőségünk jövőnk irányítására, életkörülményeink megjavítására, az életnek, ha kell, mesterséges

úton történő szabályozására, ugyanakkor soha nem fenyegette több és nagyobb veszély az emberiség sorsát sem

Erkölcsei értékítélkezésünket is meghatározzák az etikai elméletek, amelyek a keresztény erkölcsi értéknormával együtt, vagy éppen ellentétben kialakultak.

A bioetikai kérdések erkölcsi megítélésekor a következő erkölcsi normarendszerekre vagy elméletekre szoktak hivatkozni, amelyek az adott erkölcsi kérdés pro vagy kontra feleleteit adják.

1. Természetjogi etikai elmélet

Ennek az etikai elméletnek az a lényege, hogy összhangban kell élni az emberi természet sajátosságaival. Az emberi életet csak a saját természetének megfelelő élet teheti boldoggá, amelynek a lényege azonban a racionalitás, az ésszerűség (sztoikus gondolat). Azonban tény, hogy a racionalitást nem megfelelő módon is lehet használni, ezért beszéltek „helyes észről” (pl. Cicero) (unitárius vonatkozásban talán ezért beszéltek józan értelemről).

A természetjogi etikai elmélet szerint bizonyos emberi viselkedésformák azért erkölcstelenek, mert természetellenesek. Például ezért lenne erkölcstelen a szerv- és szövetátültetés, az eutanázia, a mesterséges megtermékenyítés, a fogamzásgátlás stb. Ezek azért minősülnek természetellenesnek, mert természetes biológiai funkciókat akadályoznak, mert a természetes adottságokat nem arra használják, amire „rendeltettek”.

Ez a szemlélet természetesen egy kissé sarkított, mert ezek alapján pl. bűn lenne a szemüvegviselés, mert a fülünk és az orrunk semmi esetre sem ezekre a „feladatokra” rendeltettek. Tény az, hogy a természetes és a nem természetes megkülönböztetésnek sok buktatója van és az arisztotelészi – Aquinói Tamás-i erkölcsfilozófia alapjaira épülnek⁸.

2. Deontológiai etikai elmélet

A deontológia görög eredetű szavak összetételéből származik (deosz = kötelesség, logia = tudomány), magyarul a kötelesség tanának vagy elméletének nevezzük..

Ennek az erkölcsi elméletnek az az alapelve, hogy teljesíteni kell a kötelességet, be kell tartani minden erkölcsi szabályt. A cselekedet akkor értékes, erkölcsileg akkor helyes, ha minden egyes erkölcsi szabályhoz maradéktalanul igazodunk.⁹

Az erkölcsi szabályok azok, amelyeket az emberi kultúra és civilizáció az évezredek során kialakított, s amelyek lényegében az egyén és a társadalom helyes életvitelére vonatkoznak, és általános érvényűek. Például: Ne lopj! Ne hazudj! Ezek a szabályok általában mindig tiltott formában hangzanak el, amelyek a feltétlen (kategorikus) jelleget hangsúlyozzák (nem lehet áthágni!). Természetesen a szabályokat pozitív formában is meg lehet határozni, pl. Ne hazudj helyett, mindig mondd ki az igazat, de a deontológiai elmélet képviselői szerint ezek nem adják vissza a várt követelményt!

Ennek az elméletnek az első következetes szószólója Kant Immanuel¹⁰ volt, aki hangsúlyozta, hogy az erkölcsi szabályokat mindig be kell tartani, bármi is legyen annak a következménye. Ezt a szemléletet a jól ismert mondással szokták kifejezni: „Fiat iustitia, pereat mundus!”, azaz „Legyen igazságosság, vesszen a világ!” Kant Immanuel egy példát is felhoz: pl. ha egy gyilkos keresi nálam bujkáló barátomat, és meg akarja ölni, kérdésére, hogy hol bujkál az illető, nem hazudhatok, még akkor sem, ha az a barátom életébe kerül.

Ezt az elméletet alátámasztja Dosztojevszkij is: „Ha az egész világ békéjének, nyugalmanak s minden ember végső boldogságának eléréséhez szükséges és elegendő lenne egyetlen kisgyermek megkínzása, ezt a kisgyermeket akkor sem lenne szabad megkínózni”¹¹.

A deontológiai elmélet vallói az említett érvelésre hivatkozva utasítják el szigorúan az abortuszt, és az élet iránti köteles tiszteletre tekintve fenntartásaik vannak az élet mesterséges szabályozhatóságának eseteire vonatkozóan is.

3. Teleológiai etikai elmélet

A céletikai (magyarítottan) elmélet két fő részből áll:

a) általában, mint minden etika, axiológiából, azaz értékítéletből, amely során megállapítja, hogy mi a jó és mi a rossz.

b) A cél minél több ember boldogságát előmozdítani helyes indítémmotívummal és eszközzel. A céletika szabálya közel áll a konvencionalista és az utilisztikus etikához, mely így szól: „Cselekedj mindig úgy, hogy a legtöbb embernek a legtöbb boldogságot, illetve a lehető legkevesebb embernek a legkevesebb szenvedést okozd”¹².

Megértjük a teleológiai etikai elmélet érvelését, mert az erkölcsök közösségi kihatása áll előttünk, de az erkölcsi szabályok maradéktalan betartása, sajnos, nem minden esetben vezet boldogsághoz, és gyakran tapasztaljuk, hogy (legalábbis itt a földi életben) a jók nem mindig nyerik el jutalmukat, a rosszak büntetésüket.

A teleológiai etika a bioetikai kérdésben eléggé „engedékeny”, mert a célért feláldozza az erkölcsi normát. Pl. az abortusz esetében nem annyira a magzati életre néz, hanem az anyára, családra.

4. Erényetikai elmélet

Az erényetikai elmélet tekintélye nagyon változatosan alakult a történelem során. Az erényetika első hírnökei az ószövetségi próféták voltak. Jézus is ismerte az erények fontosságát (vö. Hegyi beszéd). Az erényetika következetes kimunkálói a görög erkölcsfilozófusok voltak, ezt élesztgette tovább Aquinói Tamás, majd a reformáció képviselői.

Az erényetika tekintélyét a 20. század két világégése megcsorbította, de a szekularizált világ értékrendje sem kedvezett állandóságának, sőt az elmúlt év terrorakciói is megkérdőjelezték (2001. szeptember 11.) létjogosultságát.¹³

Az erényetika fő kérdése: Milyen ember legyek? A cél tehát az erkölcsi jellem kifejlesztésében áll, mert ez határozza meg mind a célt, mind a kötelességet. Ez alapján az erkölcsi norma nem kényszer, a cél nem erőt meghaladó. Az erényes ember felnő az erkölcsi normákhoz, és azokhoz belső meggyőződésből igazodik önmaga és mások életében.

A bioetikai kérdések megítélése az erényetika alapján a szeretetből fakad, mert a legnagyobb erény a szeretet.

5. A szituációs etika

A szituációs etika egyik modern képviselője, mondhatnánk „atyja”, Joseph Fletcher, aki munkájában leszögezi, hogy az adott döntéshelyzetekben való cselekvés sokszor annyira egyedi, hogy az általános erkölcsi szabályok nem szolgálhatnak alapul. Ezzel nem az erkölcsi szabályok érvényességét, hitelességét akarta megkérdőjelezni, csupán reá szeretett volna mutatni az egyedi esetekben történő helyes viselkedésformákra, erkölcsi ítéletekre.

Fletcher azt is hangsúlyozta, hogy az egyedi helyzetekben úgy kell cselekedni, ahogy a szeretet diktálja. Ezért etikai elméletét agapizmusnak is szokták nevezni.

Életizű példa: egy folyóban gyerekek fuldokolnak. A gyerekek két csoportban helyezkednek el egymástól 200 méteres távolságra. Az egyik csoportban két gyerek van, a másikban hét. Egy ember a mentésükre siet a csónakkal, s mivel a két csoport egymástól messze van, csak az egyik csoportot tudja megmenteni, a másik csoport tagjai megfulladnak. Merre induljon, ha ugyanakkor látja, hogy a kisebbik csoportban ott van saját gyermeke is?!.¹⁴

A bioetikai kérdések erkölcsi megítélésénél a fő mozgató rugó a szeretet. Ezért nem lehet előre megfogalmazott, tekintélyelvűségen alapuló értékítéleteket felállítani. A helyzet, a szituáció dönti el, mit kell tennünk, hogyan kell cselekednünk.

6. Teológiai etika

A teológiai etikában a legfőbb tekintély Isten, mint a Legfőbb Jó, az abszolút értékek megszemélyesítője. A teológiai etika – szemben a történeti és filozófiai etikák relativizmusával – egyetemes érvényre törekszik, mert minden erkölcsi értékítélkezést áthat az Isten akaratához való igazodásra való törekvés. Ennek a törekvésnek az alapja nem a jog, nem a szociológiai és pszichológiai elvek, a tudományos kritériumok, hanem az evangéliumi szeretet.

Valóságos tényként kell elfogadnunk azt, hogy a teológiai etika, bár egyetemes érvényű normák kialakítására törekszik, mégis a részkérdéseknél felekezeti szempontok érvényesülnek (érvényesülhetnek), amelyek a hitelvi (dogmatikai) alapállásból következnek. Például egy adott erkölcsi kérdés megítélésénél nem mindegy az, hogy hitelvilleg mit mondunk az emberi természetről, elfogadjuk-e a szabad akarat tényét vagy sem, milyen tekintéllyel bírnak a „szentkönyvek” tanításai (a keresztények esetében természete-

sen a Biblia). Egyetlen példával szeretném ezt alátámasztani: egy ortodox teológus azért utasította vissza a mesterséges megtermékenyítés lehetőségét, mert azzal nem találkozunk a Bibliában, és nincs bibliai normativitás az erkölcsi mérlegeléshez.

7. Unitárius erkölcsstan

A napjainkban felmerülő bioetikai kérdések erkölcsi megítélésének unitárius szempontjaira a megjelent könyvemben felhívtam a figyelmet. Ezeket a szempontokat természetesen nem szeretném most megismételni, de ki szeretném emelni a keresztény értékrendbe egyre inkább begyűrűző szekularizált gondolkodással és értékítélkezéssel szemben, hogy a mi erkölcsi értékítélkezésünk abban a felismerésben gyökerezik, hogy Isten szeret bennünket, jóra való képességgel áldott meg, és ezért felelősen kell élnünk.

A bioetikai kérdések arra hívják fel a figyelmet, hogy mi nemcsak teremtmények vagyunk, hanem alkotóerővel és felelősséggel rendelkező „társteremtők” is. Nemcsak környezetünket változtathatjuk, nemcsak jövőnket alakíthatjuk, hanem tudatosan formáljuk és bizonyos értelemben újjáteremthetjük önmagunkat is. Egy találó érvelés szerint: „Az élet értékét is ebben a tágabb összefüggésben kell lemérni. Jelenkorunk erkölcsi problémáinak összefüggő és következetes kiértékelését is vallásos meggyőződésünkre kell építenünk. Életünk nemcsak saját igyekezetünk gyümölcse, hanem Isten ajándéka is. Nemcsak szüleink arcát ismerjük fel önmagunkban, hanem a teremtő Istenünk képmását is. Az élet védelmére vonatkozó erkölcsi törvények is az emberi természetből és a vallásos meggyőződésből fakadnak. Azok végső értelme sem kategorikus tilalmakban merül ki, hanem a társteremtői lehetőségek kereteinek megszabásában. A paradicsomkerti szimbolikus történettől Galilein keresztül napjainkig újra és újra bebizonyosodott az, hogy kategorikus tilalmak soha sem tudtak biztos gátat szabni az ember útkereső próbálkozásainak. Ha valamire lehetőség adódik, azt előbb utóbb megpróbáljuk, még akkor is, ha az végzetes következményekkel fenyeget. A kíváncsiság és az ismeretlennel való kísérletezés társteremtői adottság. Annak határát nem kategorikus tilalmak, hanem a teremtés tényével meghatározott lehetőségek, valamint ezeknek a cselekedeteink lehetséges következményei alapján történő felmérése szabják meg”.¹⁵ *(A témával kapcsolatosan a Korunk 2002/3-as számában a legújabb szakirodalomból olvasható válogatás)*

Jegyzetek

¹ Rezi Elek: Válaszd az Életet! Unitárius erkölcsstani tanulmányok. Kolozsvár, 1999.

² Lammers, S. E. – Verley, A (editors): On Moral Medicine. Theological Perspectives in Medical Ethics. Michigan. 1987.; Bocking, R. C.: Ethics and Biotechnology. JustNews. Discussion Paper. no. 3. Published by Canadian Unitarians for Social Justice. July, 2000.; Kovács József: A modern orvosi etika alapjai. Medicina. Budapest, 1997. 25–26.

³ Bernhard Haring római katolikus erkölcsoteológus a test és a lélek betegségeinek gyógyításait fejtegeti, az ún. pszichogenézis tudományos kutatásban, és megállapítja: „A mai

antropológikus beállítottságú orvostudomány ezekből az ismeretekből azt a következtetést vonta le, hogy nem elégséges a beteg embereket csupán a kémia törvényei szerint összeállított kémiai készítményekkel kezelni. Egyre inkább az egész ember gyógyítására törekszik, mind testben, mind lélekben". Vö. Bernhard Haring: Krisztus törvénye. Általános erkölcssteológia. I. kötet. Fordította: Németh Mihály. Pannonhalma – Róma, 1997. 91.

⁴ Az élet szentsége. Lásd: Internet. <http://www.theol.u.szeged.hukusi/bioetika/tartalom.html>

⁵ Rezi Elek: i. m. 43–54.

⁶ Lombik-ikrekkel terhes az Internetes béranya. Szabadság. Kőszvári Közéleti Napilap. 2001. augusztus 18. 3.

⁷ Chritian, H. S. : The Right to Be Civilized. Free Inquiry. Winter. 2000. Vol. 21. No.1. 12–13.

⁸ Freilich, R. – Savinsky, B.: Deviance. Antropoligical Perspectives. New York - London, 1991. 34-35.; Scribes, R. W.: Problems in the Historical Antropology of Early Modern Europe. Wiesbaden, 1997. 75–92.

⁹ Olson, R. G.: Deontological Ethics. New York–London, 1967.; Paul Valadier: Erkölcs kivételek nélkül? Mérleg. Lapok és Könyvek Szemléje. 1994. 2. szám. 142–151.; Boda László: A keresztény nagykorúság erkölcssteológiája. Ecclesia. Budapest, 1986. 86–87.

¹⁰ Kant Immanuel (1724–1804) a transzcendentális idealizmus filozófiai irányzatának a megeremtője. A szemléletre nézve Vö. Richard McCormick – Paul Ramsey: Doing Evil to Achive Good. Moral Choices in Conflict Situations. Chicago, 1978.; Hamlyn, D. W.: A nyugati filozófia története. Holnap Kiadó. Budapest, 1998. 212–235.

¹¹ Dosztojevskij, F.: A Karamazov testvérek. Európa. Budapest, 1982. I. kötet. 364.

¹² Boda László: i. m. 87. 89–90.; Kecskés Pál: A bölcsélet története. Ecclesia. Budapest, 405.; Kovács József: i. m. 57.

¹³ Chryssides, George: Religious Hatred - Should there Be a Law against It? The INQUIRER. The Unitarian and Free Christian Paper. January 2002. No. 7540. 5.; Marquis, D.B.: Four Versions of Double Effect. The Journal of Medicine and Philosophy. 1991. Vol.16. 515-545.; Az erényetikai elmélet részleteire nézve vö. Andrée Comte Sponville: Kis Könyv nagy erényekről. Osiris. Budapest, 1998.

¹⁴ Fletcher, Joseph: Situation Ethics. The New Morality. Philadelphia, 1986. 164–165.

¹⁵ Lindon, J. E.: Religion and the Behavioral Sciences. EXPLORATIONS. Currents in the Interface of Science and Religion. 2000. Vol. 5. No. 2. 6.

CSEKE PÉTER

PROFESSZOROK PROFESSZORA

Névadó ünnepségre szólít egykori iskolám csengője. Hangját Forrai Tibor homoródszentpáli kollégám telefonhívása is felerősíti: október végén aztán annál fontosabb dolgom ne legyen, minthogy hazaérkezzem huszonkilencedikére. Hiszen aznap magának *László Gyulának* a neve kerül fel az épület homlokzatára.

– Legfőbb ideje – nyugtázom nyomban a nemes szándékot –, de van egy kikötésem...

Mire Tibor barátom egy pillanatra meghökken. És mert hosszú és megpróbáltatásokkal telített évtizedek óta fél szóból is értjük egymást, maga röpteti tovább a benne is régóta fészkelő gondolatot: ne csak a homlokzatra kerüljön ki a Széchenyi-díjas régészprofesszor szellemi védjegye, hanem a homlokok mögé is *bekerüljön* végre annak világtágító jelentése, önértéktudunkat gazdagító értelme.

Amiből máris tudhatom: a távlatépítő 2000. esztendőben a szellemi ott-honteremtés újabb korszakához érkeztek a Homoród mentiek.

A hetvenes-nyolcvanas években, a Művelődési Hetek szervezése idején, amikor Imreh István, Faragó József, Demény Lajos, Egyed Ákos (ma valamennyien a Magyar Tudományos Akadémia tagjai) igyekeztek időtállóbbá szőni a Hargita alatti kistáj lakosainak megfoszlott történelmi/nemzeti értékaládját –, mindig magunkon éreztük névadónk számontartó/számunkérő tekintetét. Elsősorban Imreh Istvánnak és Faragó Józsefnek köszönhetően, akik szíves-örömezt idézték szűkebb körünkbe a második világháború utáni időszak értelmiségnevelő műhelyének, a kolozsvári Móricz Zsigmond Népi Kollégiumnak a tanárelnökét. Igaz, nyilvánosan akkor nem beszélhettünk munkásságának össznemzeti jelentőségéről – az Illyés Gyula-i értelemben vett történelemteremtés másoknak volt a privilégiuma; azoké, akik úgy hitték, hogy az idők végezetéig „teremtés előtti sötétségben” tarthatnak bennünket –, de a sűrűn lakott vidék apró településeit bejárva minduntalan *szembejött velünk* az Időből László Gyula. Kikerülhetetlenül. Hiszen a Székelyföld és a Szászföld határvidékén látta meg a napvilágot unitárius székely családban (Kőhalom, 1910. márc. 14.). Gyakorlatias észjárású édesapja Abásfalváról indult a „nemzet napszámósának”, aki zsenge gyermekkorától úgy nevelte Gyula fiát, hogy életre szóló élményévé váljon szülőföld-szeretete, az erdélyi történelmi hagyományokhoz való – a tudományművelésben és a művészi alkotómunkában egyaránt eligazító hatását – ragaszkodása... Az esetleges életrajzi adalékokon túlmenően azonban jóval fontosabb volt számunkra az a hatalmas tudásanyag, amelyet ő szerzett meg ró-